

МАНАС БААТЫРДЫН ГЕНЕАЛОГИЯЛЫК ЭПИКАЛЫК САНЖЫРАСЫ

ЖУМАШОВА НАЗИРА

К.Тыныстанов атындагы БМУ, окутуучу

Кыргыз эли – өзүнүн узак тарыхый жолунда не деген олуттуу окуяларды башынан өткөрүп, сырттан басып кирген душмандардан өз жерин, эркиндигин коргоп, эл деген атын сактап келген байыркы элдердин бири. Мына ошол зор тарыхый окуялар, жашоо-тиричилиги, дүйнөгө, коомго болгон мамилеси, көз карашы, келечекке карата болгон асыл ой-тилектери «Манас» өңдүү эпопеяда көркөм сүрөттөлүп, муундан муунга, атадан балага кереметтүү, баалуу мурас катары өтүп келген. «Манас» эпосунда кыргыз элинин сырттан басып кирген күчтүү, каардуу, көп сандуу, ырайымсыз душмандарга каршы жүргүзгөн көп кылымдык боштондук күрөшү – чыгарманын идеялык мазмунун аныктаган башкы тема. Эпостун башкы проблемасы – жалпы элдик биримдик, ынтымак» – дейт окумуштуу С.Бегалиев [1, 19-бет]. “Манас” эпосунун негизги мазмунун, басымдуу бөлүгүн согуштук окуялар, ар кандай мүнөздөгү, мазмундагы казаттар түзөрү белгилүү. Деги эле Манас баатырдын эпикалык биографиясы, бала чагынан өлгөнгө чейинки өмүрү сырттан басып кирген душмандардын тынымсыз, кандуу чабуулдарына каршы жүргүзгөн баатырдык басымдуу мүнөзгө ээ. Манас баатыр бүлүнгөн, чачылган ар кандай урууларды бириктирип бир эл курайт. Ошону менен бирге эле «Манас» эпосунда элдин жай турмушу, үрп-адат, каада-салты, коңшу элдер менен болгон өз ара мамилеси, карым-катышы, жашоо тиричилиги да бир кыйла кеңири, бөтөнчө көркөм сүрөттөлгөнү өзгөчө олуттуу, маанилүү орунга ээ. Буга Манастын балалык чагы, Каныкейге үйлөнүшү, Көкөтөйдүн ашы өңдүү көлөмдүү, өзгөчө кеңири сюжеттүү, окуяларга бай бөлүмдөр – ачык күбө. Манас баатырдын ата-бабалары жөнүндөгү баян сюжет болуп айтылып, бир катар белгилүү манасчылардын варианттарында ар кандай көлөмдө көркөм баяндалат. Ырас, мындай баяндама айтуучунун шыгына, талантына жараша айрымдарында кыска, схема түрүндө баяндалса, айрымдарында кеңири, өзүнчө жеке сюжет болуп айтылат. Бабалардын ата-теги жөнүндө баян – жеке эле, “Манас” эпосунда эмес, жалпы эле түрк, монгол элдеринин эпикалык чыгармаларында кеңири учурап, бекем салтка айланган, сюжеттик мотив. Мындай сюжеттик салттык мотив – көчмөн элдердин тарыхый турмушу менен байланышкан көрүнүш, т.а., ал уруулук-феодалдык доордун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири.

Манас баатырдын эпикалык биографиясынын мындай өзгөчөлүгүн В.М.Жирмунский да бөтөнчө белгилеп: «Эпическая биография Манаса, в соответствии с патриархально-родовыми представлениями, начинается с описания его родословной» - дейт [2, 35-бет]. Бирок баатырдын ата-теги жөнүндөгү баян жөн гана куру сөз, уруулук феодалдык доордун мүнөздүү бир белгиси эмес. Кеп башкада, т.а., мында негизги мотив – баатырдын ата-бабаларынын ким болгондугун угуучуларга жеткирүү. Оюбуз далилдүү, негиздүү болуш үчүн С.Каралаевдин варианты боюнча бир мисалга кайрылып көрөлү:

Түп атасы Түгөл кан,
Башкы атасы баары кан,
Башынан кыдыр даарыган,
Түнөп өткөн жерине,
Түптүү мазар оонаган,
Муну түбүнөн кудай ондогон.
Басып өткөн жерине,
Базарлуу калаа орногон.
Муну башынан кудай ондогон [7, 27-бет].

Келтирилген мисалда баатырдын ата-теги жөнүндөгү баян көркөм гана сүрөттөлбөстөн, ата бабаларынын баары кан, касиеттүү, өзгөчө белгилүү инсандар болгонун маалымдалат да, анда баатырдын образы эпикалык жактан идеализацияланып эпосто өзүнчө көркөм милдет аткарат. Мындай көркөм ыкма, эпикалык идеализация ыкмасы «Манас», «Семетей» эпосторунда жыш учурап олуттуу мааниге ээ. Кыскасы, бул – салттык сюжеттик мотив – дээрлик бардык манасчылардын, семетейчилердин варианттарында кеңири орун алган, олуттук мааниге ээ болгон мотив. Бул да кокустук көрүнүш эмес. «Манас» эпосу – негизинен, уруулук-патриархалдык доордун олуттуу тарыхый окуяларын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көркөм чагылдырган баатырдык эпос. Демек, эпосто ошол доордун үрп-адат, каада-салты, көз карашы, коомго, күнүмдүк турмушка, жашоо-тиричиликке карата болгон мамилеси, түшүнүгү, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү кеңири камтылып көркөм сүрөттөлөт.

Мамбет Чокморов – таланттуу, элге-журтка белгилүү, элдин кадыр-баркына ээ болгон, эпостун үчилтигин толук айткан чоң манасчылардын бири. Тилекке каршы, бул чоң манасчынын баалуу көркөм мурасы ушу күнгө чейин атайын кеңири, системалуу илимий изилдөөнүн объектиси болбой келгени – өкүнүчтүү көрүнүш. М.Чокморов - «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунун оригиналдуу варианттарын жараткан, өзүнө мүнөздүү жеке өзгөчөлүгү менен айырмаланган жеке багыты бар Каракол мектебинин типтүү өкүлү.

Мына ушундай белгилүү манасчынын вариантын атайын илимий иликтөөнүн маани-маңызы, зарылчылыгы өзгөчө экендигинде сөз жок. Ар бир таланттуу манасчынын чыгармачылыгын иликтөөнүн илим үчүн өзгөчө баалуулугу жөнүндө академик В.М.Жирмунский өзүнүн оюн мындай билдирет: «Как всякое произведение устного творчество, героический эпос создается и хранится в живом народном творчестве предании благодаря искусству народных сказителей, его творцов и исполнителей. Поэтому для понимания «Манаса» как произведения народного искусства огромное значение имеет изучение репертуара и особенностей творчества его сказителей» [9, 36-бет].

Ал эми С.Орозбаков Манастын ата-бабасын жөн гана санап кетсе, С.Каралаев аларга мүнөздөмө берип, баары кереметтүү, касиеттүү адамдар, кан болушканын баян этет. «Кан» – деген титулдук көркөм аныктама «Манас» эпосунан баштап кыргыз элинин кенже эпосторунун дээрлик көпчүлүгүндө кеңири колдонулган, бекем салтка айланган, баатырдын образын идеализациялоодо кеңири колдонулган көркөм каражат, туруктуу эпитет.

М.Чокморовдун вариантына көңүл буруп, анын айтуусундагы Манас баатырдын ата-теги жөнүндөгү кеңири сюжеттүү баян манасчынын вариантындагы олуттуу өзгөчөлүк катары бааланып, Сагымбай, Саякбай жана башка манасчылардын варианттарында Манастын ата-бабасы жөн гана саналып кетсе, бир гана М.Чокморовдун вариантында ата-баба баяны кеңири өзүнчө сюжет болуп айтылат деген пикир басымдуу, олуттуу, негиздүү болуп келүүдө.

Бул маселе боюнча окумуштуу Э.Абдылдаев мындай бир өзүнүн пикирин билдирет: «Бирок тарыхый Асан Кайгы менен тикелей байланыштуу караган жалгыз гана Мамбеттен башка эч бир варианттарда, оозеки уламыш-аңыздарда учурабайт. Манастын ата-бабаларынын санжырасын баяндаган эпизодду эл арасында кеңири таралып, айтылып жүргөн оозеки аңыз уламыштардын негизинде Мамбет кийин өзү жараткан эпизод десек туура болот» (4, 435-бет).

Чынында эле Мамбет Чокморов Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевден, башка манасчылардан кескин айырмаланып, Манас баатырдын ата-бабаларынын баянын кара сөз, ыр аралаштырып узун сабак, көлөмдүү сюжет кылып бийик көркөмдүктө сүрөттөйт. Мындай өзгөчөлүк сейрек көрүнүш катары М.Чокморовдун вариантына гана таандык.

М.Чокморовдун айтуусунда Асан Кайгынын өмүр жолун, акындык талантын, философиялык ой-толгоолорун, эл-журттун тагдырын ойлогонун, зомбулукка, теңсиздикке, адилетсиздикке каршы күрөшкөндүгү жөнүндө айтуудан мурун Асан Кайгы жөнүндө кандай баалуу, олуттуу, маанилүү маалыматтар бар деген маселеге кайрылып көрөлү. Белгилүү окумуштуу Б.Кебекованын «Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын-очерктери» аттуу фундаменталдуу, терең мазмундуу, олуттуу маалыматтарга бай илимий эмгегиндеги Асан Кайгы жөнүндөгү маалыматтарына алгач токтолуп кетүүнү туура көрдүк. Окумуштуу «Эл эсинде бек сакталган байыркы ырчылардын бири – Асан Кайгы. Ал бир канча түрк элдерине (ногой, казак, кара калпак, кыргыз) терең ойчул, акылман акын катарында кеңири белгилүү. Негизинен, анын өмүр таржымалы, жашаган аймагы, окуялары, аңыз-аңгеме, уламышка айланып кеткен», - дейт [8, 67-бет]. Бул боюнча Р.Кыдырбаева да өзүнүн мындай божомол оюн айтат: «У Иссык-Кульских сказителей, по всей вероятности, когда-то бытовал развернутый сказ о прадедах Манаса, затем по каким-то причинам забытый и свернутый. Скорее всего, монументальный объем эпоса, а в связи с этим и трудности его исполнения (во времени) давал повод сказителям отсекаать некоторые сюжеты с целью концентрации внимания на подвигах самого Манаса» [10, 15-бет].

Ногой да ошол эле Асан Кайгынын доорунда жашаган реалдуу тарыхый инсан болгондугун ырастаган маалыматтар арбын. Ал тургай айрым кыргыздын тарыхын иликтегендер Ногойду биздин заманга чейинки IV кылымда жашаган кыргыздын баатыры кылып сүрөттөп, ал Түндүк Кытайды басып алган деген ойду айтышат. Эмнеси болсо да, «Манас» эпосунун көптөгөн варианттарында кезигип, ал Манастын ата-бабаларынын бири болуп сүрөттөлүшүнүн негизи бардай.

М.Чокморовдун айтуусунда Манастын ата-бабалары жөнүндөгү баян «Сары-Нүкүр жана Кара-Нүкүр деген бир тууган эки кандын тушунда Ногой аттуу жалгыз уулду Асан Кайгы деген олуя адам болгон экен», – деп жөө жомоктун стилине салып, жамакталап башталат. Адилетсиз Сары-Нүкүр Кара-Нүкүрдүн элинен өлтүрүп, адамдын баш сөөгүнөн аппапак ааламда жок ордо салдырып, дүйнө элдерин чакырып, чоң той берет да, Асан Кайгыны тойго чакырса, барбайт. Кан «Кулалы таптап куу алдым, 40 аялдын үстүнө кыз алдым» - деп, дагы эки ирет үлкөн той берип, Асан Кайгыны чакырса, дагы барбайт. Ачуусу башынан ашкан кан, Асандын колу-бутун байлап, желдеттерине айдатып келет. Асан Кайгы тойго келбеген себебин калың элдин алдында ачык билдирет.

«Баштан салдың дубалды,
Бу байкаган жок убалды»,
Адилеттик жок болуп,
Сурап турган журтунду,
Жаш жыгачтай кыйраттың,
Кары менен чалдарын,
Катын менен балдарын,
Чыркыратып ыйлаттың,
Бир кудайдан буйруксуз,
Адамдын алмадай башын алгансың
Боору жазы жерим ук!
Менин айткан кебимди,

О, калдайган калың элим ук! – деп [5, 27-бет] Асан Кайгы ырайымсыз, адилетсиз, баш кесер, каардуу кандан коркпой-үркпөй калың элдин алдында бетке айткан адилет, калыс сөзүнө эл ынанып, кубаттап турат. Бирок кандын каары күч алып, акылынан тайып, «этин кескилеп, шишкебек кылгыла! сөөгүн талкалап отко салгыла!» – деп желдеттерине буйрук берет. Ошондо «асманда ак булут болуп созулуп, кайып ага кошулуп», Асан Кайгы олуялыгы менен жок болуп кетет.

Асан Кайгы уулу Ногойду ээрчитип, жер кыдырып, эл аралап жүрүп, бир жайга

токтолот. Уулу Ногой, «жай тар, бул жер бизге жер болбойт, элинин ичи тар экен булар бизге эл болбойт, кетели, ата», – деп кеңеш салат. Окумуштуу Б.Кебекова Асан Кайгы жөнүндөгү уламыштын реалдуу чындыгы бар экендигин белгилеп минтип жазат: «Бизге жеткен санат, термелердин мазмуну боюнча Асан Кайгы жашаган доордун реалдуу картинасын түзүүгө болот. Калк бир жерге байыр ала албай, улук адилеттиктен тайып, калк ары удургуп, бери удургуп, бейпилчилик издеп ачып-тозот. Эр азаматтын башына нокто түшөт. Акылман муну элге «аңгеме кылып айтып, кайгыра берип карып болот» [8, 9-бет].

Эл өзүнүн сүйгөн баатырын башкалардан өзгөчөлөнтүп, бөлүп көрсөтүү үчүн ар кандай фантастикалык, жомоктук салттык сюжеттик мотивдерди эл кеңири колдонору белгилүү. Ар бир элдин оозеки көркөм эстеликтери баарынан мурда улуттук өзгөчөлүгү менен кескин айырмаланып, улуттун (кыргыздын) жыты, дүйнөгө болгон көз карашы, мамилеси, баасы ачык даана көрүнүп турат.

Тарыхый булактарга таянсак, Ногой – Асан Кайгыдай эле белгилүү тарыхый инсандын бири. М.Чокморовдун вариантында Манас баатырдын түп аталарынын бири, эл башкарган адил кан, эли-жерин сырттан басып кирген душмандардан коргогон, бүлүнгөн-чачылган журтту бириктирген ашкан баатыр. Ногойдун доорунда эл бейкут, берекелүү, бардар «кой үстүндө торгой уялаган» бейиштей мезгилде жашайт да, каяша берген душман болбойт. «Калкым үчүн мен Ногой, байлаймын башты өлүмгө»– дейт.

«Манас» эпосунда реалдуу тарыхый окуялар, реалдуу тарыхый инсандардын өмүр жолу бир кыйла кеңири орун алгандыгы белгилүү. Бирок реалдуу тарыхый окуялар, тарыхый инсандар эпостун мыйзамына, жоболоруна баш ийип, өзгөрүп тарыхый инсан, эпикалык каарманга айланат.

Манасчы Мамбет Чокморов, биринчиден, Асан Кайгынын белгилүү доордо жашаган белгилүү ойчул, реалдуу тарыхый инсан экенин кантип билбесин десек да туура болбос. Асан Кайгынын «Манас» эпосунун башкы каарманы, болгондо да түп атасы болуп сүрөттөлгөнүнүн жообун башка жактан издегенибиз оңдур. М.Чокморов таланттуу манасчы катары элдик уламыштар, болумуштар менен жакшы тааныш болгондугун тана албайбыз, жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Демек, манасчы Асан Кайгы жөнүндөгү элдик уламыштарды, аңыз сөздөрдү мыкты билген. Улуу ойчулдун акылман, даанышман, көрөгөч, терең философиялык мазмундагы бай, көркөм мурасы манасчы М.Чокморовго бөтөнчө таасир этип, ички жан дүйнөсүнө бүлүк салган. Асан Кайгынын «Манас» эпосуна башкы каарман болуп кирип калышынын башкы себеби мына ушунда.

Дилгир, сөз баккан, көркөм аңызды, баалай-барктай билген таланттуу манасчы М.Чокморов Асан Кайгы жөнүндөгү аңыз кепти, уламышты чыгармачылык менен өздөштүрүп, Асан Кайгыдай көчмөн элдин философун терең акылга бай, учкул сөз, элдик макал ылакапка толгон көркөм мурасын «Манас» эпосуна киргизип, чыгармачылык менен пайдаланып, эпостун мазмунун байыткан, көркөмдүгүн арттырган деген бүтүм чыгарсак болот. Демек, Манастын ата-бабалары жөнүндөгү баянды манасчы М.Чокморовдун табылгасы, эпостун мазмунун байыткан, көркөмдүгүн арттырган көрүнүш катары баалоо туура болор.

Адабияттар:

1. Бегалиев, С. «Манас» эпосу. -Каракол: ҮМҮ, 2003.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос Л.,1974.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы, 3-том. -Бишкек, 2002.
4. «Манас» Кыргыз элинин баатырдык эпосу. М.Чокморовдун варианты боюнча. – Б., 1995...
5. «Манас» Кыргыз элинин баатырдык эпосу 1-китеп / С.Каралаевдин

варианты боюнча – Ф.-«Кыргызстан» 1984

6. Кебекова, Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. –Бишкек, 1994.

7. Киргизский героический эпос «Манас». Москва, 1961.

8. Кыдырбаева, Р.З. Сказительское мастерство манасчи. -Ф, 1984.